

УДК 336.64

ДЕРЖАВНИЙ БОРГ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Воробйов Ю.М., д.е.н., професор, НАПКБ,
Гриценко О.І., студентка, гр. ФІН-401, НАПКБ

Для фінансування своїх потреб держава може мобілізувати додаткові фінансові кошти у формі державного кредиту. У цьому випадку держава стає позичальником, а інші економічні суб'єкти країни, зокрема населення і підприємницькі структури та інші держави, їх фінансово-кредитні установи, міжнародні фінансово-кредитні організації — кредиторами. Використання позикових фінансових ресурсів державою та її економічними суб'єктами забезпечує формування боргів та відсотків за позикові кошти.

Державний борг формується як за сумою зобов'язань самої держави, так і за сумою тих зобов'язань, де держава виступає гарантом, тобто в реальності вона не є позичальником, але вимушена надавати гарантії за зобов'язаннями економічних суб'єктів, перш за все, державних підприємств, організацій, установ щоб вони мали можливість запозичувати кошти на внутрішньому або зовнішньому фінансовому ринку для здійснення відповідних фінансово-економічних заходів щодо своєї операційної або інвестиційної діяльності.

Існування державного боргу в умовах ринкової економіки є об'єктивним економічним явищем, обумовленим необхідністю виконання самою державою та її агентами різних суспільних функцій. Водночас фінансові потреби суспільного розвитку набагато більші ніж та сума фінансових ресурсів, яку вдається мобілізувати державі та її економічним суб'єктам на момент реальної потреби в грошових коштах. Небажання держави та її економічних суб'єктів жити відповідно існуючим фінансовим можливостям є основною причиною виникнення державного боргу.

Проблеми державного боргу були, є і будуть дуже важливими для наукового пошуку, особливо в умовах нестабільної соціально-економічної системи України. Питання державного боргу в Україні досліджували провідні українські фінансисти, зокрема Андрущенко В.Л. [1], Василик О.Д. [4], Ковальчук С.В. [8], Опарін В.М. [9], Романенко О.Р. [14], Федосов В.М. [16], Юрій С.І., Федосов В.М. [17] та інші. Проте розвиток соціально-економічної системи держави, постійні зміни, що відбуваються у суспільстві потребують подальших наукових пошуків у цьому напрямі досліджень. Звідси, можливо стверджувати, що тема є актуальною, особливо в сучасних умовах, коли країну накрила хвиля фінансово-економічної кризи, де питання державного боргу стає на одне з перших місць. Мета статті полягає у розкритті впливу державного боргу на соціально-економічний стан України і визначенні напрямів державної політики щодо його формування й обслуговування.

Для забезпечення своїх потреб держава та її економічні суб'єкти, зокрема юридичні особи, використовують різні позики. Необхідність таких позик обумовлена фактичною нестачею фінансових ресурсів для виконання державою своїх суспільних функцій та не вміння держави, а також її економічних суб'єктів, здійснювати свою діяльність за рахунок власних фінансових можливостей.

Запозичення державою коштів на внутрішньому або зовнішньому ринку в сучасній фінансовій науці розглядається як державний кредит. «Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Зокрема, вмиле використання державного кредиту для фінансування державних потреб підняло Англію у XVII ст. до великої слави, могутності і величі. Розквіт економіки і динамічний розвиток Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати всі держави світу. Поява і розвиток у XVII ст. державних кредитних операцій спонукали уряди різних країн до залучення коштів для покриття своїх потреб шляхом позик і кредитів, які стали відігравати надзвичайно важливу роль у забезпеченні державних органів додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетних дефіцитів [17, с. 216]».

В умовах ринкової економіки і демократичних форм державності державний кредит стає повноцінною ланкою державних фінансів. Функціонування державного кредиту об'єктивно породжує формування державного боргу, його управління й обслуговування.

Питанням державного боргу в сучасних умовах, як і раніше, приділяється значна увага. Об'єктивно це обумовлено необхідністю забезпечувати фінансову спроможність держави та її владних органів, а також різних економічних суб'єктів, що з нею пов'язані через сукупність фінансово-економічних відносин.

Теоретичні питання щодо сутності державного боргу вітчизняні вчені досліджують постійно. В науковій літературі з питань державних фінансів можливо знайти різні або близькі за змістом точки зору на сутність державного боргу. Так, Василик О.Д. стверджує: «Існування державного кредиту

призводить до появи державного боргу. Сума його складається з усіх випущених і непогашених зобов'язань держави як внутрішніх, так і зовнішніх, включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземним позичальникам, місцевим органам влади, державним підприємствам [4, с. 304]».

Василик О.Д. і Павлюк К.В. стверджують, що «державний борг — загальна сума заборгованості держави, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави, включаючи відсотки за цими зобов'язаннями [5, с. 577]».

Більш спрощене визначення сутності державного боргу наводить Опарін В.М. «Державний борг — це сума заборгованості держави своїм кредиторам [9, с. 177]».

Практично аналогічного визначення державного боргу дотримуються:

а) Романенко О.Р. «Державний борг — це сума заборгованості держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами [14, с. 232]»;

б) Рогатенюк Е.В. і Пожарицька І.М. «Державний борг — це сума заборгованості держави усім своїм кредиторам [13, с. 143]».

У підручнику «Фінанси» за ред. Юрія С.І. і Федосова В.М. наведене таке визначення: «Державний борг — сума усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам) [17, с. 228]». Воно практично мало відрізняється від наведених раніше визначень.

Більш ґрунтовно до сутності державного боргу підходять Ковальчук С.В. і Форкун І.В. «Державний борг за своєю економічною сутністю визначає економічні відносини держави як позичальника з її кредиторами (резидентами та нерезидентами) з приводу перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту на умовах строковості, платності та повернення.

Державний борг — загальна сума заборгованості держави, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави, включаючи боргові зобов'язання держави, що вступають у дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору [8, с. 385]». Проте й указані автори теж розглядають сутність державного боргу як суму зобов'язань, а тому їх визначення хоча і є більш ґрунтовним ніж інші, але недостатньо розкриває внутрішню природу цього явища.

Досліджуючи економічну природу державного боргу, автори цієї статті звернули увагу на висловлення Василика О.Д., який стверджував, що «державний борг — це складне явище, зумовлене низкою факторів, яке в умовах кожної держави може мати свою специфіку [4, с. 306]». Базуюсь на цьому висловленні вважаємо, що сутність державного боргу слід розглядати як складне явище соціально-економічної системи держави, яке об'єктивно обумовлено самою економічною природою держави та її економічних суб'єктів, що з нею пов'язані. Виходячи з цього, пропонуємо розглядати державний борг не як просту суму боргових зобов'язань із нарахованими відсотками, а як явище, яке включає:

1) об'єктивно обумовлену необхідність держави, її установ і організацій в умовах ринкової економіки запозичувати та використовувати додаткові фінансові ресурси для виконання обов'язкових функцій держави і надання різних суспільних благ суб'єктам соціально-економічної системи, що формує державний борг;

2) суму коштів, що сформована за рахунок узятих державою та її установами й організаціями зобов'язань за основним боргом та відсотків по ньому, а також зобов'язань і відсотків щодо інших економічних суб'єктів, за яких держава надала свої гарантії;

3) систему фінансово-економічних, організаційно-управлінських, юридичних та соціальних заходів щодо формування, перерозподілу, використанню позикових коштів та їх повернення з урахуванням установлених відсотків, термінів, обсягів, а також управління позиковими коштами з метою запобігання фінансової неспроможності держави.

Таке розширене трактування сутності державного боргу впливає з його економічної природи, механізму функціонування й обслуговування, юридичних і соціальних наслідків, що пов'язані з сукупністю інтересів усіх суб'єктів соціально-економічної системи.

Державний борг можливо розглядати з декількох позицій. По-перше, державний борг — це дуже негативне явище в соціально-економічному розвитку держави, а тому необхідно запобігати його виникненню забудь-яких обставин. По-друге, державний борг — це об'єктивно обумовлена ситуація, яка виникає з необхідності функціонування держави та її економічних суб'єктів, а тому його слід оцінювати виходячи з тих наслідків, які виникають у зв'язку з формуванням цього боргу. По-третє, державний борг — об'єктивне явище, яке виникає в наслідок функціонування держави, а тому його неможливо уникнути, проте необхідно розробити механізми щодо ефективного управління й обслуговування.

Вважаємо, що з трьох наведених позицій більш-менш точна третя, а тому ми схильні до неї приєднатися. Водночас, зауважимо, що державний борг слід також розглядати як борг безпосередньо держави, її органів, установ, організацій та борг, що утворюється економічними суб'єктами країни за якими держава надала гарантії або не надала гарантії, але вимушена нести відповідний тягар, бо відмова від таких зобов'язань може нанести значні втрати усій соціально-економічній системі та загрожує фактичному існуванню держави.

У науковій літературі існують різні класифікації державного боргу. Одну з можливих класифікацій наводять Ковальчук С.В. і Форкун І.В. (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація державного боргу за умовами залучення коштів [8, с. 385]

Інша класифікація боргу надана в підручнику за ред. Юрія С.І. і Федосова В.М.:

- первинний борг і непогашений борг;
- поточний і капітальний борг;
- внутрішній і зовнішній;
- в національній і в іноземній валюті;
- державний прямий та державний гарантований;
- офіційно визнаний державний борг та борг, що не враховується в складі державного боргу, проте за економічною природою є боргом держави [17, с. 228-231].

Зовсім іншу класифікацію державного боргу наведено в Бюджетному кодексі (табл. 1).

Наведена класифікація не може розкрити всі ознаки державного боргу. А тому ми вважаємо, що необхідно при вдосконаленні Бюджетного Кодексу внести деякі зміни та доповнення, що запропонували українські вчені за останні роки після прийняти цього важливого фінансово-юридичного документу.

Андрущенко В.Л [1] в своїй монографії досить ретельно розглядає питання державного боргу, що були опрацьовані Західною фінансово-економічною думкою. Аналіз Західної фінансової науки дав змогу стверджувати, що на відміну від класичної фінансової концепції, що панувала ще в ХІХ та на початку ХХ ст., в 30-60 рр. ХХ ст. під впливом розвитку державно-монополістичного капіталізму в основу державних фінансів були покладені кейнсіанські та некейнсіанські економічні погляди. За цих поглядів в основу державного регулювання економічного розвитку країни слід покласти бюджетну політику, яка перш за все, базується на системі державних видатків, тобто основним урядовим інструментом впливу на економіку вважалися державні видатки, які повинні забезпечити необхід-

Класифікація державного боргу за Бюджетним кодексом [3]

Класифікаційна ознака	Вид боргу	
	Внутрішній борг	Зовнішній борг
За типом кредитора	1. Заборгованість перед юридичними особами. 2. Заборгованість перед банківськими установами: а) перед НБУ, у тому числі: • за позиками, одержаними для фінансування дефіциту бюджету поточного року (минулих років); • за компенсаційними виплатами населенню в Ощадбанку; • сільськогосподарських підприємств за позиками, внесеними на державний борг; • інша заборгованість НБУ; б) заборгованість перед іншими банками. 3. Заборгованість перед іншими органами управління. 4. Заборгованість, не внесена до інших категорій.	1. Заборгованість за позиками міжнародних організацій. 2. Заборгованість за позиками, наданими іноземними державами, у тому числі за позиками, наданими під гарантії уряду. 3. Заборгованість за позиками, наданими комерційними банками. 4. Заборгованість за позиками, наданими постачальниками. 5. Зовнішня заборгованість, не внесена до інших категорій.
За типом боргового зобов'язання	1. Довгостроковий борг. 2. Середньостроковий борг. 3. Короткостроковий борг. 4. Заборгованість за кредитами, одержаними на фінансування дефіциту бюджету. 5. Заборгованість за відсотками, нарахованими за кредитами, одержаними на фінансування дефіциту бюджету. 6. Заборгованість за іншими зобов'язаннями.	1. Довгостроковий борг. 2. Середньостроковий борг. 3. Короткостроковий борг. 4. Заборгованість за іншими зобов'язаннями

ний рівень попиту, що дасть змогу подолати економічні кризи надлишкового виробництва. За теорією Дж. Кейнса державні витрати повинні зростати за допомогою позик. Послідовники Кейнса назвали його принципом дефіцитного фінансування, а сам підхід отримав назву компенсаційних боргових фінансів.

Послідовники Дж. Кейнса, у т.ч. Г. Моультон (розробив концепцію «нової філософії державного боргу» стверджував, що кошти, які запозичує держава для здійснення інвестицій породжує мультиплікаційний ефект в економіці, тобто створений державний борг, який обумовлений інвестиційною діяльністю держави має позитивний вплив на економічний стан країни) та Р. Масгрейв (сформулював положення щодо необхідності розподілу боргового тягаря між поколіннями за умови еквівалентного нагромадження боргу і зростання інвестицій в економіку. Він також розширив сферу боргового фінансування на видатки соціальної направленості, аргументуючи тим, що необхідно задовольнити основні соціальні потреби населення, щоб мати можливість для подальшого розвитку країни).

На відміну від інших один із фундаторів Західної фінансової думки щодо державних фінансів А. Пігу [11, 12] вважав, що боргове фінансування слід використовувати дуже обережно, бо це може призвести до значних негараздів безпосередньо в самих державних фінансів та негативно вплине на всю соціально-економічну систему. Він обґрунтовував, що державна фінансова політика повинна базуватися на принципах єдності податків та державних позик, де податки повинні значно перевищувати боргове фінансування.

Ми також згодні з основними положеннями, що були сформульовані А. Пігу. Перш за все, необхідно зрозуміти, що боргове фінансування рано чи пізно може привести до таких наслідків економічного розвитку, які відкинуть країну на десятки років назад за її соціально-економічним станом, що суттєво вплине на всю соціально-економічну систему та багато років ще буде відчуватися в країні.

Для держави у механізмі «залучення — використання — погашення» негативні наслідки боргового фінансування в основному виявляються на стадії обслуговування і погашення державного боргу. Наявність державного боргу потребує щорічних платежів за нарахованими відсотками, які фінансу-

ються із поточних доходів державного бюджету, що при значних сумах відсотків та виплат частини основного боргу може завдати значних проблем державі, особливо за умови, коли податкові та неподаткові надходження до бюджету зменшуються з різних обставин, наприклад, у зв'язку з падінням доходів бюджетоутворюючих суб'єктів підприємництва, або падінням попиту на внутрішньому та зовнішньому ринку тощо.

Як стверджують автори підручника «Фінанси» за ред. Юрія С.І. і Федосова В.М. «... надмірний державний борг опосередковано сповільнює економічне зростання країни і перекладає тягар оподаткування на майбутнє, оскільки за наявності початкового боргу більшого за нульове значення рівень заборгованості зростає, як відомо, на суму відсоткових виплат. Тому в довгостроковому періоді тягар заборгованості погасити дуже важко (практично неможливо). Для цього як мінімум первинний бюджет має бути профіцитним. Реальний профіцит має лише та держава, економіка якої має стійку тенденцію до реального зростання. В умовах економічного зростання підвищується ймовірна спроможність обслуговувати державний борг за рахунок розширення бази оподаткування; при цьому необхідно зберігати на незмінному рівні не абсолютний розмір державного боргу, а його відносну величину, або, іншими словами, рівень заборгованості до ВВП країни. Чим довше країна затягуватиме виплату основного боргу і відсотків за ним за рахунок доходів бюджету, тим важче буде збалансувати бюджет і уникнути боргової кризи в майбутньому [17, с. 234-235].

Ми абсолютно згодні з наведеним положенням відомих українських фінансистів, оскільки збільшення державного боргу можливо тільки за умови, коли країна має могутню економіку, розвиток якої не викликає сумніву практично у всіх кредиторів як внутрішніх, так і зовнішніх. Це висловлювання можемо підкріпити такими цифрами (табл. 2).

Таблиця 2

Бюджетний дефіцит та державний борг «великої сімки», % до ВВП [10, с. 85]

Країна	Показник	1980-1990	1993	1995	1997	1999	2000	2002
США	Дефіцит бюджету	2,6	4,4	2,3	1,1	0,3	—	-0,6
	Валовий борг	49,4	64,6	65,7	66,0	62,4	58,3	53,2
Японія	Дефіцит бюджету	0,1	-1,5	2,3	4,4	2,3	1,9	2,6
	Валовий борг	66,5	70,0	82,4	95,6	104,6	109,3	114,7
Німеччина	Дефіцит бюджету	2,1	2,8	2,4	3,6	2,9	2,1	1,5
	Валовий борг	40,1	44,1	50,4	60,7	62,7	63,1	62,5
Франція	Дефіцит бюджету	2,0	2,8	5,6	4,1	3,2	2,6	1,7
	Валовий борг	29,4	39,2	48,1	55,4	59,2	60,2	59,3
Італія	Дефіцит бюджету	10,9	9,6	9,6	6,7	3,0	2,1	1,4
	Валовий борг	79,0	108,7	124,9	123,8	121,2	114,9	107,9
Британія	Дефіцит бюджету	2,0	6,3	6,9	4,7	0,6	-0,4	-0,7
	Валовий борг	51,5	36,1	48,4	53,8	52,4	48,2	43,1
Канада	Дефіцит бюджету	4,5	7,4	5,3	1,8	-0,8	-1,4	-2,1
	Валовий борг	60,2	86,9	94,8	100,4	91,4	80,1	69,5

Як бачимо з сімки найбагатших країн світу тільки Японія за період з 1980 по 2002 рік постійно збільшувала валовий державний борг у відсотках до ВВП. Інші ж країни, у т.ч. такі як США, Британія, Канада вимушені зменшувати як загальний борг до ВВП, так і дефіцит бюджету. Деякі з наведених країн з метою зменшити валовий борг здійснили відповідні заходи щодо формування бюджетного профіциту.

Які ж соціально-економічні наслідки має боргове фінансування для будь-якої країни? Відповідь на це питання не може бути однакою для усіх країн світу. Це обумовлено тим, що соціально-економічний стан кожної країни суттєво відрізняється, діють різні чинники, що або покращують можливості держави зменшити суму та питому вагу боргу, або погіршують фінансово-економічний стан країни.

Для країн, що мають міцні економічні позиції, боргове фінансування дає можливість забезпечити стабільний попит на внутрішньому ринку, підтримати рівновагу на фінансовому ринку, більш ефективно здійснювати перерозподіл фінансових ресурсів у часі. Проте значний борг у економічно розвинутих країнах також може виявити суттєві негаразди, а тому державна влада цих країн намагається постійно скорочувати суму валового боргу за наявних умов, які періодично з'являються у кожній країні, коли кон'юнктура ринку дає можливість формувати профіцитний бюджет.

В державах, що розвиваються, наприклад, Україні, доцільно мати незначний державний борг, бо цей борг є великим тягарем для молоді ще не досконалої з економічних і фінансових позицій країни.

Значне збільшення державного боргу в довгостроковій перспективі має самі негативні наслідки для функціонування як соціальної політики держави, так і політики щодо економічного розвитку. Особливо негативне значення для економіки країни має зовнішній державний борг та борг, що вини-

кає у суб'єктів господарювання, особливо у фінансовій сфері, наприклад, в банківському секторі. Кінцевим соціально-економічним підсумком державного боргового фінансування є те, що життя сучасного покоління помітно може покращитися, але тягар наслідків поточного бюджетного дефіциту ляже в основному на майбутні покоління.

Державний борг при невеликій сумі й питомій ваги до ВВП слід розглядати як позитивне явище соціально-економічної системи. Однак при зростанні суми валового боргу та питомої ваги до ВВП державне боргове фінансування стає значною проблемою держави, всього суспільства. Тому лише застосування ефективної стратегії управління державним боргом дає можливість країні оптимізувати боргове навантаження на поточний державний бюджет.

У процесі функціонування державного боргу необхідно розрізняти:

а) погашення боргу, яке доцільно розглядати, як виконання боргових зобов'язань перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами щодо погашення основної суми боргу;

б) обслуговування боргу, яке доцільно розглядати як механізм нараховування і сплати відсотків за борговими зобов'язаннями відповідно до угод про державні позики.

Обслуговування і погашення державного боргу здійснюється у процесі виконання державного бюджету. За борговими зобов'язаннями держави оплату позик і відсотків здійснює Державне казначейство України. Платежі проходять через банківську систему.

Здійснюючи управління державним боргом, необхідно постійно оцінювати його рівень та формувати відповідні заходи щодо оптимізації суми валового боргу та його питомої ваги до ВВП.

Значне боргове навантаження має негативні наслідки для функціонування будь-якої держави. У зв'язку з цим Світовий банк запропонував систему показників, які кожна держава повинна використовувати як основні індикатори щодо власної фінансової безпеки (табл. 3).

Таблиця 3

Основні індикатори запропоновані Світовим банком для оцінки фінансової безпеки держави [17, с. 242]

Назва	Формула, %	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT / XGS	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT / GNP	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS	Коефіцієнт обслуговування боргу, що показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	$INT // XGS$	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES / EDT	Показує, чи може країна використовувати свої резерви для погашення зовнішнього боргу
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	$Short-term / EDT$	Показує, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	$Multilateral / EDT$	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу або свого роду залежність держави від фінансування цими організаціями.

Наведені показники, перш за все, можуть використовуватися в країнах, де економіка більш розвинута. Для України ці показники можуть бути відповідним орієнтиром щодо створення власної системи оцінювання боргового тягара та боргової безпеки держави.

Нажаль до сьогоденного періоду в Україні не має загальноприйнятої методики оцінювання державного боргового тягара, незважаючи на те, що багато науковців запропонували відповідні методики, які можливо доопрацювати та впровадити в бюджетний процес держави.

Вважаємо, що для оцінки боргового тягара і рівня боргової безпеки держави можливо запропонувати такі показники.

Перша група — абсолютні показники:

- 1) валовий державний борг (з нарахованими відсотками), млн. грн.;
- 2) сума державних зобов'язань без нарахованих відсотків, млн. грн.;
- 3) внутрішній державний борг, млн. грн.;
- 4) зовнішній державний борг, млн. грн. та млн. дол. США;

5) сума державного боргу без урахування наданих гарантій щодо зобов'язань економічних суб'єктів країни, млн. грн.;

6) загальний борг країни з урахуванням боргових зобов'язань усіх економічних суб'єктів з нарахованими відсотками, млн. грн.;

7) сума нарахованих відсотків за державним боргом, млн. грн.;

8) сума нарахованих відсотків за зовнішнім державним боргом, млн. грн. та млн. дол. США.

Друга група — відносні показники:

1) відношення валового державного боргу (з урахуванням нарахованих відсотків) до ВВП країни;

2) відношення суми державних зобов'язань без нарахованих відсотків до ВВП країни;

3) відношення внутрішнього державного боргу до ВВП країни;

4) відношення зовнішнього державного боргу до ВВП країни;

5) відношення загального боргу країни з урахуванням боргових зобов'язань усіх економічних суб'єктів з нарахованими відсотками до ВВП країни;

6) відношення суми зовнішнього боргу до обсягу експорту товарів та послуг;

7) відношення зовнішнього боргу до суми прямих іноземних інвестицій;

8) відношення суми річних боргових платежів до обсягу експорту товарів та послуг.

Наведені дві групи показників не слід розглядати як повністю вичерпний перелік, але їх застосування на практиці дозволяє дати більш-менш об'єктивну оцінку рівня боргової безпеки держави та оцінити якість державного боргу, прогнозувати подальші зміни щодо доцільності залучення державних позик, дефіцитності державного бюджету.

Починаючи з 2001 року, економіка України поступово стала зростати. Суттєво збільшилися такі макроекономічні показники, як валовий внутрішній продукт, темпи зростання промислового виробництва, обсяги зведеного бюджету. Так, найбільше зростання ВВП було виявлено починаючи з 2003 року (рис. 2).

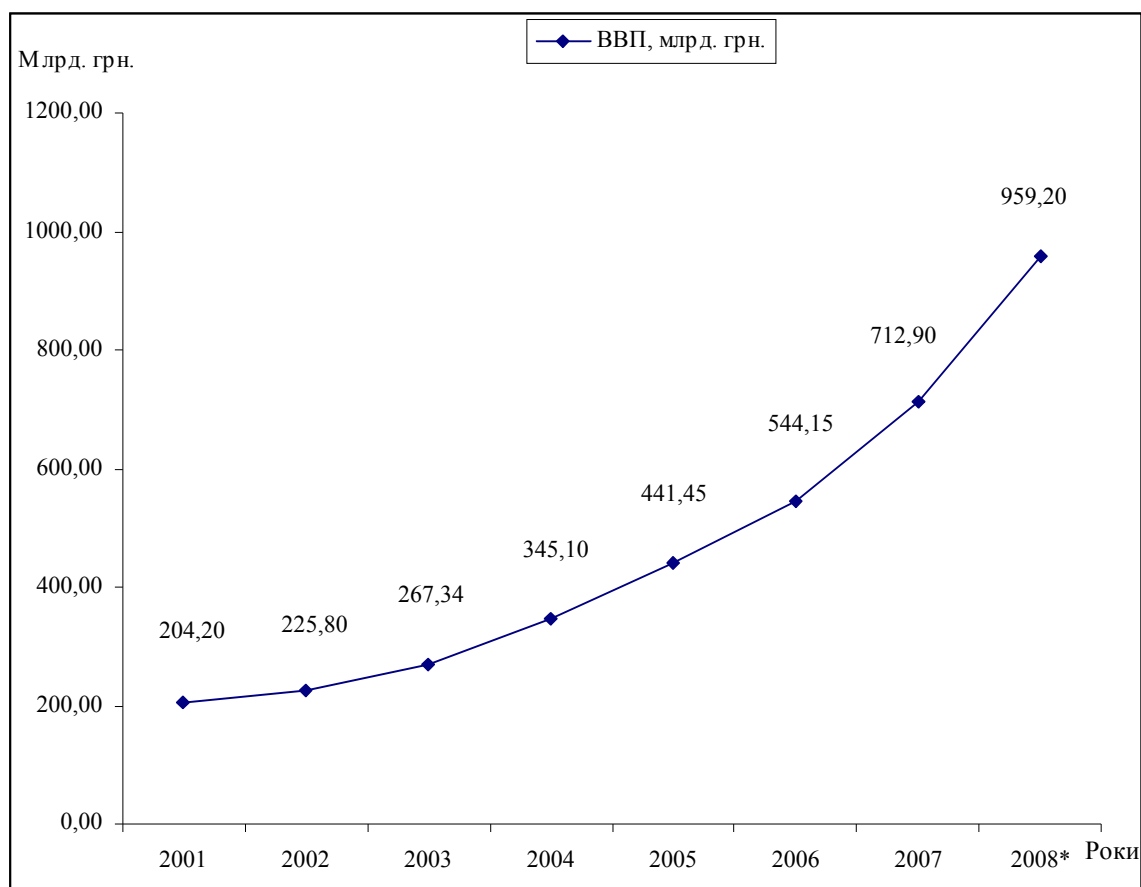

Рис. 2. Динаміка ВВП України за 2001-2008 роки
(За даними журналу «Власть денег». — 2008. — №51. — С. 27)

* попередні дані

З 2001 по 2008 рік в Україні ВВП збільшився майже у 4,7 разів. За цей ж час зведений бюджет за доходами та видатками зріс в 3,6 разів (рис. 3).

За період з 2001 по 2008 роки зведений бюджет за доходами та видатками збільшився майже 5,3 разів. Збільшення бюджету і вдосконалення бюджетної політики країни значно покращили можливості соціально-економічного розвитку в останні роки, що знайшло своє відображення в підвищенні добробуту населення (табл. 4).

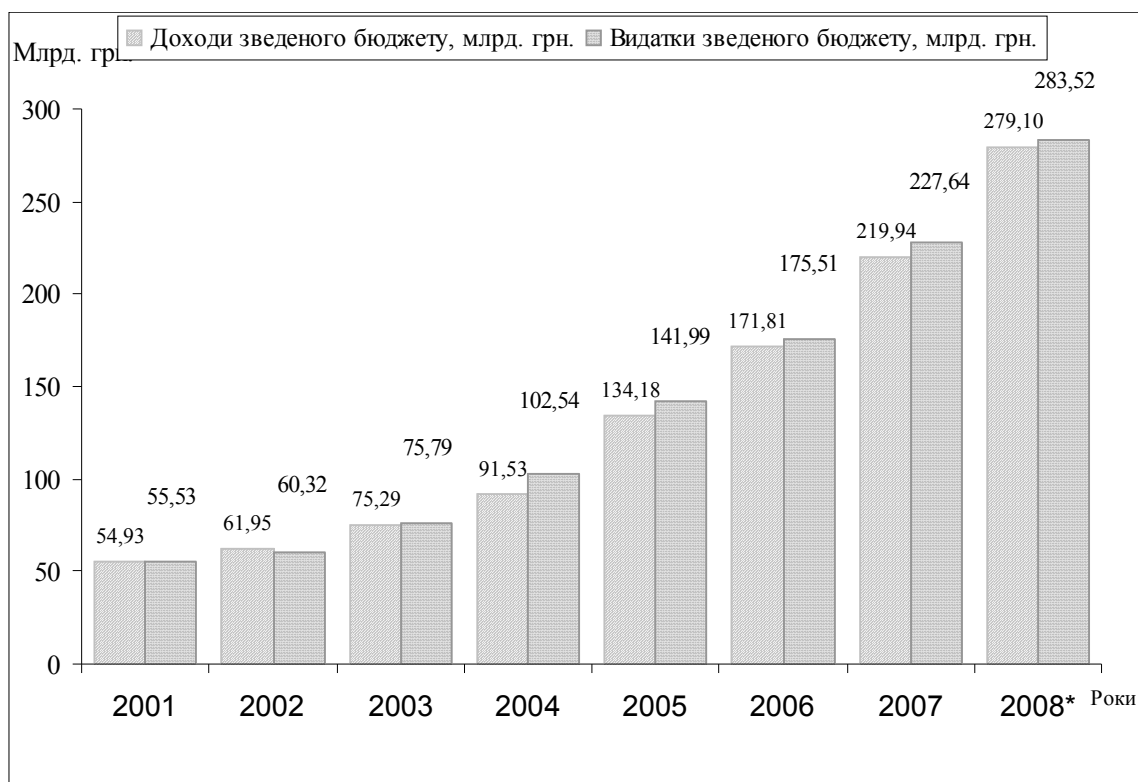

Рис. 3. Динаміка доходів і видатків зведеного бюджету України за 2001-2008 роки
(Складено за даними Держкомстату України та попередніми прогностичними показниками)

* попередні дані

Таблиця 4

Динаміка доходів та витрат населення України за 2004-2007 роки

Показник	Рік			
	2004	2005	2006	2007
Доходи населення, млн. грн.	274241	381404	472061	625868
Приріст, % (ланцюговий)	—	39,07	23,77	32,58
Реальні доходи населення, млн. грн.	212033	298275	363586	469683
Приріст, % (ланцюговий)	—	40,67	21,90	29,18
Витрати населення, млн. грн.	243164	355753	427858	568018
Приріст, % (ланцюговий)	—	46,3	20,27	32,76
Заощадження, млн. грн.	31077	25651	44203	57850
Приріст, % (ланцюговий)	—	? 17,46	72,32	30,87

* Складено за даними <http://www.dfp.gov.ua>

Завдяки зростанню бюджету держава поступово забезпечувала відповідні заходи щодо економічного і соціального регулювання стану країни і її регіонів.

Бюджет відображає відносини розподілу і перерозподілу, опосередковує рух грошової маси. Через бюджет здійснюються фінансування заходів економічного і соціального розвитку, що мають загальнодержавне значення, перерозподіл частини фінансових ресурсів між адміністративно-територіальними одиницями країни з метою вдосконалення структури суспільного виробництва й забезпечення соціальних гарантій населенню.

Проте необхідно зазначити, що в Україні бюджетні ресурси обмежені, а тому постійно триває пошук додаткових джерел наповнення державного й місцевих бюджетів для забезпечення життєдіяльності суспільства. З метою додаткового залучення фінансових ресурсів Україна постійно вдавалася до державних запозичень, обсяги яких постійно зростали (рис. 4).

Крім держави значні суми позик формували інші економічні суб'єкти, зокрема банківські установи та корпоративні підприємницькі структури реального сектору економіки. На збільшення запозичень корпоративним сектором економіки звертають увагу й українські вчені. Зокрема, Буковинський С.А., Грищенко А.А., Унковська Т.Є., які стверджують: «До теперішнього часу увага органів макро-економічного регулювання в Україні у сфері зовнішніх запозичень було зосереджено на питаннях державного зовнішнього боргу. На сьогодні у цій сфері ситуація не викликає занепокоєння: відношення прямого та гарантованого державного боргу до ВВП у поточному році (мова йдеться про 2007

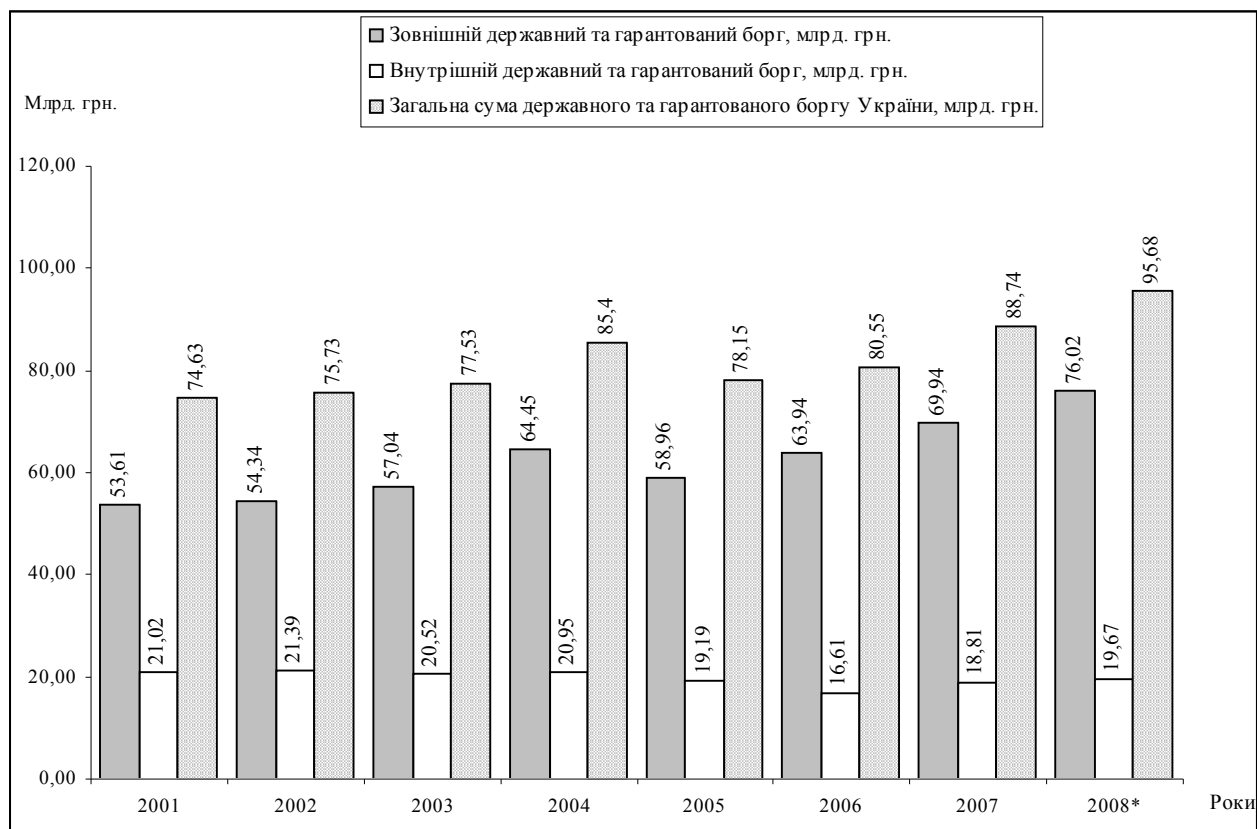

Рис. 4. Динаміка прямих урядових боргових зобов'язань та бюджетних виплат за борговими операціями (Складено за даними Держказначейства України)

* За даними на 01.11.2008 р.

рік — авт.) поступово скорочується і на кінець вересня 2007 року становило 12,1%, що на 3% менше за відповідний показник вересня минулого року та вдвічі менше, ніж на кінець 2004 року. Поряд з цим досить небезпечні тенденції, які потребують пильної уваги, намітилися у сфері заборгованості банків і корпорацій не фінансового сектору [2, с. 3]».

Наведене положення найяскравіше підтвердилось в 2008 році. Якщо валовий зовнішній борг досяг більш 100 млрд. дол. США, то безпосередньо державний борг сягає лише 15,2 відсотки загальної суми (табл. 5).

Таблиця 5

Основні боржники України зовнішньому світу *

Основні боржники	Суми, млрд. дол. США
1. Комерційні банки	38,4
2. Торгівельно-промислові компанії	46,5
3. Органи державного управління	15,2
Валовий зовнішній борг України	100,1

* Складено за даними журналу «Власть денег». — 2008. — №43.

Комерційні банки заборгували зовнішньому світу більше 38,4 відсотків від загальної суми боргу, а торговельно-промислові компанії не фінансового сектору економіки мають боргові зобов'язання, що перевищують 46 відсотків. За таких умов держава, хоча і не відповідає за зобов'язаннями абсолютної більшості суб'єктів підприємницької діяльності реального чи фінансового секторів економіки, але при погіршенні фінансово-економічного стану може опинитися в скрутному становищі.

Загальний зовнішній борг України дає більш-менш точне уявлення щодо потреби країни в іноземній валюті та стійкості національної фінансової системи. Але він не дає можливості проаналізувати кому конкретно Україна як позичальник повинна віддавати борги.

Найбільш точнішу картину зовнішнього боргу України дає табл. 6, в якій наведено основні кредитори країни по роках.

З 2005 по 2009 рік зростає заборгованість за позиками міжнародних організацій фінансового розвитку. Загальне зростання склало понад 3156,6 млн. дол. США або 219,6%. Найбільшу суму Україна заборгувала Всесвітньому банку — 5114,4 млн. дол.. США на кінець 2009 року. Ця сума на 210,8% перевищує обсяги заборгованості в 2005 році.

Заборгованість окремим країнам світу за визначений період значно скоротилась с 2362,0 млн. дол. США до 1564,5 млн. дол. США або на 33,8%.

Таблиця 6

Борг України за основними кредиторами *

(млн. дол. США)

Кредитори	2005	2006	2007	2008	2009
1. Заборгованість за позиками міжнародних організацій фінансового розвитку	2639,1	2538,5	3923,5	4455,6	5795,7
Євросоюз	139,5	83,6	36,6	16,3	-6,8
ЄБРР	92,4	130,2	258,05	345,39	688,15
Всесвітній банк	2426,1	2324,6	3628,8	4093,8	5114,4
2. Заборгованість за позиками, що надані іноземними органами управління	2362,0	2128,6	1911,3	1718,2	1564,5
Італія	79,3	74,08	62,8	51,8	39,8
Німеччина	344,5	336,2	285,3	234,5	176,7
Росія	1485,6	1387,8	1290,1	11923,3	1094,6
США	211,2	182,7	154,3	125,9	99,6
Туркменістан	105,6	35,2	0,0	0,0	0,0
Франція	22,6	19,4	16,3	13,4	10,0
Японія	113,0	93,0	102,3	100,1	143,5
3. Заборгованість за позиками, що надані іноземними комерційними банками	0,667	0,283	0,0	0,0	0,0
Bankers Trust Luxembourg S.A.	0.354	0.131	0.0	0.0	0.0
Chase Manhattan Bank Luxembourg S.A.	0.60	0.67	0.0	0.0	0.0
E.M. Sovereign Investments B.V.	0,253	0,84	0,0	0,0	0,0
Баварський об'єднаний банк	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4. Зовнішня заборгованість, що не віднесена до інших категорій	3702,4	5135,7	4055,7	4855,7	5622,7
ОГВЗ** 1995 р.	62,5	30,0	0,0	0,0	0,0
ОГВЗ 2000 р.	830,4	291,5	0,0	0,0	0,0
ОГВЗ 2003 р.	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0
ОГВЗ 2004 р.	1100,0	1100,0	1100,0	1100,0	600,0
ОГВЗ 2005 р.	709,5	790,2	780,0	780,0	780,0
ОГВЗ 2006 р.	—	1924,0	500,0	500,0	-233,0
ОГВЗ 2007 р.	—	—	675,7	675,7	675,7
ОГВЗ 2008 р.	—	—	—	800,0	800,0
ОГВЗ 2009 р.	—	—	—	—	2000,0

* Складено за даними журналу «Власть денег». — 2008. — №43.

** Облігації державного зовнішнього боргу

Україна більше всього заборгувала Росії. Із 1564,5 млн. дол. США, що повинна повернути країна на Росію припадає 70%.

За останні роки значно зросла заборгованість за облігаціями державного зовнішнього боргу. У 2005 році ця заборгованість складала 3702,4 млн. дол. США, а вже у 2009 році вона сягала 5622,7 млн. дол. США.

Таким чином, країна на сьогоднішній стан є великим боржником, а тому додаткові запозичення можуть суттєво погіршити фінансово-економічну перспективу України. З урахуванням того, що в країні відбувається скорочення експорту і значно зростає імпорт, платіжний баланс вже кілька років має негативне сальдо додаткові позики, зокрема з МВФ дадуть можливість на кілька років усунути проблеми неплатоспроможності держави, але фактично не вирішать значне коло питань щодо підвищення фінансової стійкості та фінансової незалежності держави. Зростання зовнішнього боргу ставить Україну у скрутне становище, необхідно формувати принципово нову фінансово-економічну концепцію розвитку держави, посилити її фінансово-кредитну безпеку.

У порівнянні з іншими країнами Центральної і Східної Європи та СНД в Україні валовий зовнішній борг до ВВП постійно зростає (табл. 7).

Якщо у 2003 році співвідношення валового зовнішнього боргу до ВВП в Україні становила 46,7%, то в 2006 році 49,4%, тобто зріст склав 2,7 процентних пунктів. За даними Міністерства фінансів України у 2008 році загальний зовнішній борг досяг 54,3% ВВП країни та може ще у 2009 році досягти до 78,2%.

В умовах світової фінансової кризи, що охопила з вересня 2008 року Україну, державний борг стає значним іспитом для української економіки та бюджетної системи.

Таблиця 7

Співвідношення валового зовнішнього боргу до ВВП в країнах з перехідною економікою *

(в %)

Країни	2003	2004	2005	2006
Вірменія	55,8	46,4	32,6	27,4
Азербайджан	31,1	33,6	30,6	29,7
Білорусія	21,9	20,0	15,5	17,2
Болгарія	58,8	57,6	48,2	58,9
Грузія	Н.д.	Н.д.	37,1	34,6
Естонія	55,1	67,8	67,7	81,2
Казахстан	37,5	37,2	42,0	60,5
Киргизька Республіка	107,2	101,5	92,9	87,0
Латвія	75,0	88,6	86,7	108,6
Литва	40,2	41,7	43,5	57,4
Македонія	46,9	45,3	45,6	45,1
Молдова	88,1	65,4	60,6	64,6
Польща	40,4	42,5	36,2	39,4
Румунія	32,4	33,4	31,5	36,3
Росія	41,3	34,7	32,6	29,6
Угорщина	55,6	60,9	60,0	77,8
Україна	46,7	46,4	45,0	49,4
Хорватія	76,1	79,8	70,9	80,9
Чеська Республіка	31,7	34,8	31,5	34,6

* Складено за даними журналу «Економіст. — 2008. — №5. — С. 36.

В Україну фінансова криза прийшла разом з кризою виробництва. Криза виробництва охопила перш за все підприємства чорної металургії та хімічної промисловості, які в значній мірі забезпечували валютні надходження в країну та податкові надходження до бюджету.

Суттєво скоротилися можливості промислового комплексу України здійснювати експортну діяльність на світових ринках. Це відразу позначилось на стані як самих промислових підприємств, так і їх можливостях формувати бюджетні ресурси країни. Промисловість України, перш за все, металургійний та хімічний комплекси, забезпечують більше 40% надходжень до бюджету країни, а також понад 60% валютних надходжень [7].

Фінансова криза усугубила можливості держави виконувати свої зобов'язання щодо погашення боргу та платежів відсотків за ним. Тому ми вважаємо, що Україні необхідно здійснити відповідні заходи для скорочення абсолютного показника зовнішнього боргу, більш пильно приділяти увагу боргу економічних суб'єктів, зокрема комерційних банків та акціонерним компаніям не фінансового сектору. В умовах фінансової кризи визначилось, що українські банківські установи в останні кілька років здійснили значні запозичення на зовнішньому ринку на короткий термін. Це дуже негативно вплинуло на фінансово-економічну ситуацію в країні, що спонукало урядові органи узяти додатковий кредит у МВФ з метою забезпечити виконання банківською системою зобов'язань перед іноземними фінансово-кредитними установами.

З метою покращення ситуації з державним боргом необхідно.

По-перше, переглянути усі бюджетні програми щодо економічного та соціального розвитку країни з метою підвищити їх ефективність та забезпечити своєчасне виконання.

По-друге, розробити комплекс фінансово-економічних, організаційно-управлінських та правових заходів щодо підвищення ефективності податкової системи, зокрема забезпечити завершення розробки та прийняття Податкового Кодексу України, де повинно бути виключені податки та збори, що фактично не дають надходжень до державного або місцевих бюджетів і, навпаки, включені податки на нерухомість, податки на бізнес, податки або збори при забрудненні водних ресурсів, навколишнього середовища, податки або збори за використання природних ресурсів, податки або збори на доходи від фінансових спекуляцій тощо.

По-третє, забезпечити систему фінансово-економічних, організаційно-управлінських та правових заходів з метою перегляду усіх державних запозичень, що були здійснені раніше, встановити жорсткий фінансовий контроль за своєчасним виконанням державних зобов'язань щодо платежів відсотків та поверненню основного боргу.

По-четверте, здійснити систему заходів, щоб скоротити у подальшій діяльності суму державного та корпоративного боргу України.

По-п'яте, з метою запобігання зростання державного боргу встановити систему моніторингу усіх зовнішніх запозичень як державними органами та установами, так і корпоративними суб'єктами економіки, зокрема банківськими інститутами.

По-шосте, створити спеціальний фінансовий фонд, де будуть накопичуватися кошти для своєчасного погашення державного боргу.

По-сьоме, для забезпечення скорочення державного боргу необхідно встановити профіцитний бюджет за рахунок як зменшення видатків на непродуктивні в умовах кризи заходи, зокрема видатки на армії, діяльність частини органів управління державою, що дублюють друг друга, так і за рахунок збільшення податкових надходжень за рахунок виявлення великого обсягу тіньового бізнесу, збільшення зборів тих бізнес-структур, що одержують додаткові доходи за рахунок використання природної ренти і т. ін.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження можливо сформулювати такі висновки та запропонувати деякі заходи з метою скорочення державного боргу, особливо в умовах фінансово-економічної кризи, що охопила українську економіку.

1. В умовах ринкової економіки державний борг слід розглядати як об'єктивне явище, яке виникає в наслідок функціонування держави, а тому його неможливо уникнути, водночас необхідно розробити механізми щодо ефективного управління й обслуговування.

2. Державний борг слід розглядати як позитивне, і як негативне явище. Як позитивне явище він забезпечує сучасному поколінню більш привабливі умови життя, соціально-економічні можливості розвитку. Як негативне явище перекладає значний тягар виплат на майбутні покоління, що потребує додаткових заходів як держави, так і її економічних суб'єктів для пом'якшення цього додаткового тягара.

3. В соціально-економічній системі сутність державного боргу слід розглядати як явище, що включає: а) об'єктивно обумовлену необхідність держави, її установ і організацій запозичувати та використовувати додаткові фінансові ресурси для виконання обов'язкових функцій держави і надання різних суспільних благ її економічним суб'єктам, що в кінцевому підсумку і формує державний борг; б) суму коштів, що сформована за рахунок узятих державою та її суб'єктами зобов'язань за основним боргом та відсотків по ньому; в) систему фінансово-економічних, організаційно-управлінських, юридичних та соціальних заходів щодо формування, перерозподілу, використанню позикових коштів та їх повернення з урахуванням установлених відсотків, термінів, обсягів, а також управління позиковими коштами з метою запобігання фінансової неспроможності держави.

4. Позитивний соціально-економічний розвиток держави супроводжувався постійним зростанням валового державного боргу як в абсолютному вимірі, так і у співвідношенні до ВВП. Зокрема, питома вага валового зовнішнього боргу до ВВП у 2004 році складала 46,7%, а у 2008 році досягла 54,3%, та прогнозується її збільшення до 78,2% у 2009 році.

5. Валовий зовнішній борг України у 2008 році досяг 100,1 млрд. дол. США. Основними позичальниками виявилися комерційні банки 38,4% та торговельно-промислові компанії 46,5%. Питома вага державних органів управління складала всього 15,2%. Проте у зв'язку з економічною кризою в країні корпоративний борг негативно позначився на функціонуванні усієї соціально-економічної системи, що змусило державу прибігти до додаткових зовнішніх запозичень, зокрема з МВФ, для виконання боргових зобов'язань, перш за все, банків з метою підтримки власної банківської системи.

6. Для покращення ситуації з державним боргом пропонуємо:

- переглянути усі бюджетні програми щодо економічного та соціального розвитку країни з метою підвищити їх ефективність;
- розробити комплекс фінансових, організаційно-управлінських та правових заходів щодо підвищення ефективності податкової системи;
- забезпечити систему фінансових, організаційно-управлінських та правових заходів з метою перегляду усіх державних запозичень;
- здійснити систему заходів, щоб скоротити у подальшій діяльності суму державного та корпоративного боргу України;
- з метою запобігання зростання державного боргу встановити систему моніторингу усіх зовнішніх запозичень;
- створити спеціальний фінансовий фонд, де будуть накопичуватися кошти для своєчасного погашення державного боргу;
- для забезпечення скорочення державного боргу необхідно встановити профіцитний бюджет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / Володимир Леонідович Андрущенко. — Львів: Каменяр, 2000. — 303 с.
2. Буковинський С.А. Зростання корпоративного зовнішнього боргу України: макроекономічні наслідки та ризики для економіки / С.А. Буковинський, А.А. Гриценко, Т.Є. Унковська // Фінанси України. — 2007. — № 10. — С. 3-10.

3. Бюджетний Кодекс України від 21 червня 2001 року. — К.: Атака, 2001. — 80 с.
4. Василик О.Д. Теорія фінансів: підручник / Остап Дмитрович Василик. — К.: НІОС, 2000. — 416 с.
5. Василик О.Д. Державні фінанси України: підручник / О.Д. Василик, К.В. Павлюк. — К.: НІОС, 2002. — 608 с.
6. Вахненко Т.П. Фінансова криза в Україні: фактори, механізм дії, заходи подолання / Т.П. Вахненко // Фінанси України. — 2008. — №10. — С. 3-21.
7. Воробйов Ю.М. Кредитування суб'єктів підприємництва в економіці регіону: монографія / Ю.М. Воробйов, К.А. Срібна. — Сімферополь: Видавництво «Доля», 2008. — 223 с.
8. Ковальчук С.В. Фінанси: навч. посіб. / С.В. Ковальчук, І.В. Форкун. — Львів: «Новий Світ — 2000», 2006. — 568 с.
9. Опарін В.М. Фінанси (загальна теорія): навч. посіб. / Валерій Михайлович Опарін: 2-ге вид., доп. та перероб. — К.: КНЕУ, 2004. — 240 с.
10. Пасічник Ю.В. Методологічні підходи західної фінансової науки до проблем державного боргу / Ю.В. Пасічник // Фінанси України. — 2006. — № 4. — С. 83-91.
11. Пигу А. Экономическая теория благосостояния: в 2-х томах. Т.1: пер. с англ. / А. Пигу. — М.: Прогресс, 1985. — 512 с.
12. Пигу А. Экономическая теория благосостояния: в 2-х томах. Т.2: пер. с англ. / А. Пигу. — М.: Прогресс, 1985. — 454 с.
13. Рогатенюк Э.В. Финансы: учеб. пособ. / Э.В. Рогатенюк, И.М. Пожарицкая. — Симферополь: Национальная академия природоохранного и курортного строительства, 2007. — 280 с.
14. Романенко О.Р. Фінанси: підручник / Олена Романівна Романенко. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 312 с.
15. Рязанова Н.С. Сучасні тенденції зовнішньої заборгованості / Н.С. Рязанова // Фінанси України. — 2005. — № 7. — С. 26-38.
16. Федосов В.М. Управління державним боргом у контексті ризик-менеджменту / В.М. Федосов, О.А. Колот // Фінанси України. — 2008. — №3. — С. 3-33.
17. Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.